

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Urška Balažic

**Razpelo kot simbol manifestacije družbene moči rimskokatoliške cerkve v
javnih šolah**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Urška Balažic

Mentor: izr. prof. dr. Marjan Smrke

**Razpelo kot simbol manifestacije družbene moči rimskokatoliške cerkve v
javnih šolah**

Diplomsko delo

Ljubljana, 2012

*Če se poslovimo od kakšne stare neumnosti,
se ne poslovimo od ničesar pametnega*

dr. Marjan Smrke

Zahvalila bi se Aneju, mamici, Jakcu, Gregcu in babici ter vsem prijateljem in sorodnikom za podporo in spodbudo.

Posebna zahvala pa gre mentorju mentorju, izr. prof. dr. Marjanu Smrketu za inspiracijo, konstruktivno kritiko in strokovno pomoč pri pisanju diplomske naloge.

Razpelo kot simbol manifestacije družbene moči rimskokatoliške cerkve v javnih šolah

V diplomski nalogi smo na primeru Lautsi proti Italiji preučevali družbeni kontekst razobešanja razpel v javnih šolah. V prvem delu naloge smo opisali nastanek krščanstva in verskih simbolov, med katerimi smo v našem konkretnem primeru obravnavali razpelo. Verski simboli imajo različne funkcije, med katere sodita tudi pedagoška in socializacijska, kar pomeni, da verski simboli vplivajo na ljudi. V drugem delu smo konkretno analizirali primer Lautsi proti Italiji, kjer je šlo za odločanje sodišč o kršenju človekovih in ustavnih pravic. Družina Lautsi je izgubila sodbe na italijanskih sodiščih in se potem pritožila na Evropsko sodišče za človekove pravice. Evropsko sodišče je najprej razsodilo, da so jim bile pravice kršene, po pritožbi Italije pa so spremenili svojo razsodbo in razsodili v korist Italije. Sodišča so se večinoma sklicevala na tradicijo in so razpelo označila kot pasivni simbol. Po analizi širšega konteksta smo prišli do dveh pomembnih ugotovitev, do katerih nas je pripeljal ta primer. Prva je ta, da obstajajo upori rimskokatoliške cerkve in italijanske vlade na procese verske pluralizacije in sekularizacije. Druga ugotovitev pa je ta, da se pravo občasno še vedno ukloni cerkvi in tradiciji, tako kot se je vsa leta, ko je imela rimskokatoliška cerkev privilegij državne cerkve.

Ključne besede: rimskokatoliška cerkev, tradicija, človekove pravice, razpelo, Lautsi proti Italiji.

Crucifix as a symbol of manifestation of social power of the Catholic Church in public schools

In this thesis we studied the social context of crucifixes hanging in public schools. Our focus was in particular the case of Lautsi v. Italy. In the first part of the thesis we described the emergence of Christianity and religious symbols, which, in our particular case dealt with a crucifix. Religious symbols have different functions including pedagogical and socialization function, which shows their specific influence on people. In the second part we analyzed the specific case of Lautsi v. Italy where there was a court ruling on the violation of human and constitutional rights. The Lautsi family lost the case at all Italian courts and then appealed to the European Court of Human Rights. The latter first held that the rights had been violated, but following the appeal of Italian Government, ruled in favor of Italy. Courts mostly referred to tradition and considered the crucifix as a passive symbol. After analyzing a wider context, we reached two important conclusions. The first shows the existing resistance inside the Catholic Church and the Italian Government themselves, concerning the processes of religious pluralisation and secularization. The second indicates that the law still occasionally submits to the church and tradition, as was the custom when the Catholic Church still had the privilege of a State church.

Key words: Roman Catholic Church, tradition, human rights, crucifix, Lautsi vs. Italy.

VSEBINA

1 UVOD	6
2 RIMSKOKATOLIŠKA CERKEV IN VERSKI SIMBOLI.....	8
2.1 Zgodovinski kontekst oblikovanja krščanstva in RKC	8
2.2 Oblikovanje krščanskih podob	9
2.3 Simbol razpela	10
2.4 Funkcije simbolov	11
3 LAUTSI PROTI ITALIJI	13
3.1 Zakonodaja	14
3.2 Legitimnost razsodb?.....	16
3.3 Mnenja sodnikov ESČP	21
4 RAZPRAVE O KRŠČANSKIH KORENINAH V EVROPI	25
5 ZAKLJUČEK.....	29
6 LITERATURA	31

1 UVOD

Kulturna dediščina človeštva je zelo bogata, saj je kultura človeku lasten pojav, ki se pojavlja že od samih začetkov človeštva. Skozi tisočletja se je oblikovala kultura narodov in nacionalnih držav, ki predstavlja pomemben kontekst oblikovanja nacionalnih držav in je kot take ne smemo nikoli spregledati pri proučevanju zgodovinskih potekov. Tako kot kultura, je poseben pojav, ki se je razvil pri ljudeh, tudi religija. Še posebej v določenih zgodovinskih obdobjih je religija bolj kot karkoli drugega vplivala na zgodovinske tokove in zaznamovala potek procesov, ki so oblikovali svet. Kot pomemben dejavnik je religija pustila svoj pečat v zgodovini človeštva, ki se je ohranil vse do danes in ga je mogoče velikokrat opaziti prav med nacionalnimi ali državnimi simboli. Ena od držav, kjer lahko nedvomno govorimo o velikem vplivu religije na potek njene zgodovine, je nedvomno Italija. Na njenem ozemlju je rimskokatoliška cerkev (v nadaljevanju RKC) imela svojo državo vse do leta 1870, ko je nastala Italija, kjer pa je RKC obdržala privilegirani položaj in postala državna cerkev.

Podobno, kot je imela religija v določenih obdobjih človeške zgodovine velik pomen in vpliv na družbeno in politično dogajanje, je v modernih in pozno modernih družbah prišlo do pojave sekularizacije in s tem ločitve države in religije. Temu procesu ni ubežala niti Italija, ki je podobno kot večina evropskih držav po ustavi postala sekularna država. Toda ravno v tej sekularni državi, naletimo na problem, ki konkretno bode v oči. Od časov fašizma pa vse do danes se je ohranila tradicija, po kateri so v javnih šolah na stenah obešena razpela, ki so krščanski simbol in po ustavi ne spadajo tja. Na to je pred leti opozorila družina Lautsi, ki je svoje pravice iskala najprej na italijanskem in potem še na Evropskem sodišču za človekove pravice (v nadaljevanju ESČP) v odmevnem sodnem procesu Lautsi in drugi proti Italiji, kjer so zahtevali, da javne šole umaknejo razpelo iz javnih šol.

Primer Lautsi proti Italiji je osrednji primer moje diplomske naloge, v kateri bom analizirala družbeni kontekst in pomen verskih simbolov v javnih šolah. Na aktualnem primeru procesa *Lautsi proti Italiji* bom analizirala okoliščine in pomen, ki ga ima, za italijansko družbo in Evropo nasploh, obešanje razpela v javnih šolah. S procesi globalizacije in verske pluralizacije religije izgubljajo svojo družbeno moč in vpliv, spreminja pa se tudi pojmovanje verskih simbolov v kontekstih, ki so bili značilni za državno cerkev. Zato bom raziskala,

kakšen pomen imajo verski simboli kot del kulturne dediščine in v kolikšni meri gre za konkretno označevanje teritorija RKC na javnih prostorih.

Pri raziskovanju bom večinoma uporabljala kvalitativne metode raziskovanja in sicer metodo analize in interpretacije primarnih virov ter analizo in interpretacijo sekundarnih virov. V prvem delu diplomske naloge bom predstavila zgodovinski kontekst oblikovanja in pomena krščanskih verskih simbolov in njihove funkcije. V drugem delu bom konkretno analizirala primer Lautsi proti Italiji, okoliščine, poteke procesa sojenja in razsodbe sodišč. V tretjem delu pa se bom osredotočila na krščanske korenine v Evropi ter na širši družbeni in sociološki kontekst razobešanja verskih simbolov na javnih krajih in pravega namena RKC, ki se trudi ohraniti ostaline konfesionalne države oziroma državne cerkve v Evropi.

2 RIMSKOKATOLIŠKA CERKEV IN VERSKI SIMBOLI

2.1 Zgodovinski kontekst oblikovanja krščanstva in RKC

Krščanstvo je religija z 2000 letno zgodovino in je največja religija današnjega sveta. Je religija, ki ima ogromno ločin in cerkva kot posledico razhajanj glede določenih ključnih idej, osebnosti ali dogem, v katere verjamejo pripadniki določenih ločin ali cerkva, med katerimi ima največ pripadnikov RKC. Za katoliško pojmovanje cerkve je pomemben Tomaž Akvinski. Zanj je cerkev živo telo, na katerega so vezane tri kreposti, vera, upanje in ljubezen (Flere in Kerševan 1995, 89–90). Na začetku je pomembno pogledati začetke krščanstva in razvoj RKC, s pomočjo katerega bomo lahko v nadaljevanju analizirali trenutno družbeno dogajanje v Evropi.

Krščanstvo je najtesneje povezano z judaizmom in je bližnjevzhodnega oziroma zahodnoazijskega izvora. Osrednja oseba krščanstva je Jezus, ki se je najverjetneje rodil med 7. do 4. letom pred našim štetjem. Sprva je bilo krščanstvo religija skupine judov, ki so menili, da je Jezus iz Nazareta, ki je bil obsojen na smrt in križan, tretji dan vstal od mrtvih in da je on mesija, ki so ga judje že dolgo pričakovali. Odločilna oseba pri nastanku krščanstva je bil helenizirani rabin Savel, pozneje se je preimenoval v Pavla, ki ni nikoli srečal Jezusa in je bil na začetku preganjalec kristjanov. Toda potem, ko bi se mu naj prikazal Jezus, se je spreobrnil in si prizadeval pridobiti privrženca krščanstva. Od Pavlove spreobrnitve je imelo krščanstvo program svetovnega poslanstva, saj je Pavel zagovarjal stališče, da za pripadnost krščanstvu ni pomembna etnična pripadnost ampak vera v nauk, s čimer je krščanstvo postalo univerzalna religija (Smrke 2000, 195–7).

Pomemben prelom za nastanek RKC se zgodi v srednjem veku, ko pride do trenj med dvema strukturama, ki sta se oblikovali okoli Konstantinopla in Rima. V Konstantinoplu so zagovarjali pentarhijo, petglavo telo cerkve, v Rimu pa so zagovarjali, da ima rimski škof pravico pravnomočnosti nad vsemi drugimi. Spor je dosegel vrhunec leta 1054, ko je Rim izrekel prekletstvo nad konstantinopelskim patriarhom Cerularijem, grško oziroma vzhodno doktrino o svetem duhu, nad poročeno duhovščino in nad uporabo kvašenega testa v evharistiji. Z izobčenjem je nastala delitev na rimskokatoliško in pravoslavne cerkve. Zahodna rimskokatoliška cerkev je bila med veliko shizmo izrazito hierarhična organizacija, na čelu katere je bil papež. Vodila je papeške države in je bila pomemben dejavnik v politiki

drugih držav oziroma kneževin. Od kronanja Karla Velikega leta 800 je veljalo, da kralj ni kralj, če ga ne posveti papež. V času Karla Velikega se je uveljavil model verskega legitimiziranja politične oblasti, katerega nasledki segajo do moderne dobe (prav tam, 214–216).

V začetku 16. stoletja se je začela reformacija čemur pa je sledila protireformacija, ki je v večini držav, z izjemo Skandinavije, Velike Britanije, Nizozemske, severne Nemčije in Švice, uspešno zadušila reformatorska gibanja. S protireformacijo je RKC onemogočala versko pluralizacijo in zavrnila bolj demokratične oblike cerkvene organizacije. Pojavili so se tudi problemi z družbenim položajem RKC v Evropi, saj je bil vladajoči razred močno povezan z RKC, ki je skrbela za legitimizacijo režima (prav tam, 249). Privilegiran položaj RKC se je v Italiji, ki nas še posebej zanima, ohranil tudi v 20. Stoletju. Izpostaviti moramo konkordat RKC z Mussolinijevo fašistično Italijo, ki je bil podpisan leta 1929. Priznaval je veljavnost cerkvenega kanonskega prava vzporedno z državami, zagotavljal je katoliški verski pouk v državnih šolah, vključno z razpelom v razredih, in določal veliko finančno nadomestilo za izgubo papeških držav. Papež Pij XI, ki je podpisal konkordat, je o Mussoliniju menil, da je božji dar, ki je vrnil Italijo bogu in boga Italiji (prav tam, 253).

2.2 Oblikovanje krščanskih podob

Preden se začnemo ukvarjati s problemom čaščenja verskih simbolov in njihovim družbenim kontekstom, si moramo na kratko pogledati nastanek in razvoj krščanske ikonografije. V zgodnjih stoletjih po nastanku krščanstva je bil razvoj specifične krščanske umetnosti skromen in zelo počasen. Ob koncu drugega stoletja so se pojavili specifični krščanski simboli, ki so predstavljali čudež s kruhom in ribami, obuditev Lazarja iz smrti in še nekatere druge zgodbe iz Biblije. Prvi simboli niso bili podobe čaščenja, ampak so bili opomniki, predstavljali so spomin na Kristusa in Devico, niso pa bili njuni portreti. S Konstantinovo spreobrnitvijo in vzpostavitvijo miru znotraj cerkve pa se je začela krščanska umetnost v strogem smislu in njeni temelji so zaznamovali stoletja, ki so sledila zatem. Ker je bila poganska umetnost zelo dobro zakoreninjena, je bil potreben samo majhen zasuk, da je postala krščanska umetnost. Prihajalo je tudi do nenehnih izmenjav in mešanj krščanske z imperialno umetnostjo (Besancon 2000, 109–110).

Ker pa je s prevzemanjem poganskih podob, oseb, datumov in podobno šlo obenem tudi za taktiko izpodrinjanja poganstva, so že na začetku, v drugem stoletju krščanski apologeti afirmacijo vere gradili na zavestnem razlikovanju od uveljavljene poganske prakse čaščenja podob in so tako zavračali likovno umetnost (Germ 2011, 10). Krščanstvo je v svojih začetkih prevzemalo poganske običaje in mitologijo. Dionizij Mali je za dan Jezusovega rojstva določil dan starorimskega praznovanja Nepremagljivega sonca, pri čemer je šlo za politiko prekrivanja simbolnih točk religije, ki se jo je hotelo izpodriniti. Na ta način je krščanstvo prekrivalo mnoge praznične datume, verske objekte kraje in osebe (Smrke 2000, 196).

V drugi polovici 3. stoletja krščanska likovna umetnost doživi nagel razcvet. Prevladujejo prizori alegoričnega in simbolnega značaja. Med najpogostejšimi novozaveznimi motivi, ki se pojavijo v tem času so tisti, ki slikajo Kristusove čudeže in so simbolična napoved odrešenja. Enako velja za starozavezne motive, kjer je največkrat prisoten motiv rešitve iz stiske. Med simboličnimi upodobitvami pa prednjačijo simboli Kristusa, kot so križ, različne oblike Kristusovega monograma, vinska trta, jagnje in podobno (Germ 2011, 13). Križ kot simbol Kristusa se je torej pojavil že v drugi polovici tretjega stoletja in se je vse do danes ohranil kot eno najbolj očitnih in nedvoumih znamenj krščanstva, ki ga v Evropi srečujemo na vsakem koraku.

2.3 Simbol razpela

Simbol križa se je pojavil že v začetkih krščanske umetnosti in se je ohranil vse do danes. Svojo vlogo kot simbol krščanstva je še utrdil in tako zasenčil vse prejšnje in druge pomene, ki jih je imela podoba križa. Chevalier in Gheerbrant križ označujeta kot najbolj vseobsegajoč simbol. Krščansko izročilo pa je po njunem mnenju obogatilo simboliko križa, ki se je v tej podobi osredotočilo na zgodovino odrešenja in Odrešenikovega trpljenja. Križ simbolizira križanega, Kristusa, Odrešenika, Besedo, drugo osebo Trojice. Je več kot figura Jezusa Kristusa, identificira se z njegovo človeško zgodbo, celo z njegovo osebo. Krščanska ikonografija se je polastila križa, da z njim izraža Mesijevo trpljenje, kakor tudi njegovo navzočnost in izraža sporočilo, da kjer je križ, je tudi Križani (Chevalier in Gheerbrant 1994, 271–272). Križ je osnova tudi pri simbolu razpela, ki pa ga je potrebno razumeti v zgodovinskem kontekstu, v katerem se je oblikoval.

Podoba v kombinaciji s popolno umetniško izvedbo izzove čustveno reakcijo. Retoriko čustev lahko zasledimo v ekstremnem prototipu krščanske ikonografije, razpelo. Razpelo je predstava Kristusa visečega na križu. Kristus mora biti viden, prazen križ ni razpelo, prisoten pa mora biti tudi križ. Razpelo je najbolj paradoksalna podoba, ki jo je proizvedlo krščanstvo, saj morata biti hkrati predstavljeni dve nasprotujoči si dejstvi, zmaga in poraz, človeškost in božanskost. Skozi čas je podoba razpela nihala med teomorfim in antropomorfim, med triumfalnostjo in žalostjo. Kristus je bil upodobljen nag in kronan s trnjem ali pa je bil oblečen kot kralj in kronan kot vladar. Proti 15. stoletju pa se vedno bolj pojavljajo nasilne in dramatične podobe, kot so mučena in pohabljena telesa. Čustvena predanost je zahtevala podobo patosa. V evoluciji božanskih podob vse od renesanse pa do moderne, je ena vrednota postajala vedno bolj avtonomna in se je premaknila v ospredje. To je vrednotenje umetnosti. Vse, kar pristoji božanski biti, je prišlo pod vidik lepote. Posledice so bile v tem, da so postala pričakovanja glede svetih podob vedno bolj odvisna od umetnikove individualne osebnosti. V primeru razpela ni bilo več kanoničnega prototipa, bilo je Giottovo razpelo, Donatellovo, Raphaelovo, Michelangelovo in druge (Besancon 2009, 165–168).

2.4 Funkcije simbolov

Simboli imajo različne funkcije, ki se razlikujejo glede na avtorje in na znanstveno disciplino, ki se ukvarja z njihovim proučevanjem. Chevalier in Gheerbrant (1995) sta izpostavila raziskovalno funkcijo, funkcijo namestnika, posredniško funkcijo, funkcijo simbolov kot združevalnih sil, pedagoško in terapevtsko funkcijo, socializacijsko funkcijo, žive in mrtve simbole, transcendentalno funkcijo in funkcijo transformatorja psihične energije. Podrobneje bomo razdelali funkcije simbolov, ki so najbolj povezane z našim primerom prisotnosti verskih simbolov v učilnicah.

Z notranjega teološkega gledišča imajo simboli funkcije namestnika oziroma substituta. Simbol izraža zaznani in doživeti svet, kakršnega čuti subjekt, vendar ne zaradi kritičnega razuma ali na ravni zavesti, temveč zaradi svojega čustvenega ali predstavniskega psihizma, ki je predvsem na ravni nezavednega. Dodatna funkcionalna vloga simbolov je tudi v tem, da so združevalne sile. Temeljni simboli zgoščujejo totalno človekovo izkušnjo, versko, kozmično, družbeno, psihično. Udejanjajo sintezo sveta in povezujejo človeka s svetom. Podoba postane simbol, kadar se njena vrednost tako razširi, da povezuje v človeku njegovo

immanentno globino in neskončno transcendenco. Opravljajo pa simboli tudi pedagoško funkcijo. Simbol daje občutek identifikacije ali vsaj sodelovanja z nekakšno nadindividualno silo. Imajo odločilen delež v vzgoji otroka in odraslega, ne le kot spontan izraz in prilagojena komunikacija, marveč kot sredstvo za razvijanje ustvarjalne domišljije in smisla za nevidno, vendar morajo ostati dejavniki osebne integracije in ne smejo postati nevarnost za podvajanje osebnosti. Zaradi svoje socializacijske funkcije so simboli eden najmočnejših dejavnikov vključevanja v resničnost. Povzročajo tesno povezavo z družbenim okoljem. Vsaka skupina, vsaka doba ima svoje simbole, rokovati se s temi simboli pa pomeni pripadati neki dobi ali skupini. Simbol je najučinkovitejše orodje medosebnega, medskupinskega, mednarodnega razumevanja, daje mu največjo moč in najgloblje razsežnosti. Dogovor o simbolu je neizmeren korak na poti do socializacije (Chevalier in Gheerbrant 1995, 12–15).

Teološka razlaga gleda na funkcije simbolov od znotraj, medtem ko antropološka in sociološka gledata na funkcije simbolov iz zunanje perspektive. V sociološkem kontekstu imajo simboli funkciji priklica in ohranjanja spomina. Simboli priključijo človeku v spomin neko predstavo, podobo, ki temelji na interpretaciji tega simbola. Posebno pomembno je izpostaviti tudi funkcijo moči. Simboli izražajo moč in navzočnost ideologije, ki jo predstavljajo. Javno izpostavljanje simbolov je pogojeno z družbeno močjo, saj tisti, ki nima družbene moči, ne more izpostavljati svojih simbolov. Na primeru Italije je dobro vidno, kolikšno družbeno moč ima RKC, da je njen simbol obešen celo v javnih državnih šolah. Hkrati pa tiste ideologije, ki imajo družbeno moč in izpostavljajo svoje simbole, s tem izpodrivajo simbole drugih in jih nadomeščajo s svojimi ter tako neprestano preko vizualne podobe opominjajo nase. Istočasno pa gre z javnim izpostavljanjem simbolov tudi za manifestiranje moči oziroma za funkcijo ideološkega prisvajanja prostora. V našem konkretnem primeru pri razpelu ne gre samo za simbol trpljenja in odrešenja, temveč se za tem simbolom skriva ideološko naravnano označevanje javnega prostora s strani RKC. Prisotnost razpel v javnih šolah je ključen problem v primeru Lautsi proti Italiji, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju.

3 LAUTSI PROTI ITALIJI

V zadnjem desetletju je na ESČP potekalo veliko sodnih procesov, v katerih so se ljudje podali v tožbe proti državnim ustanovam ali državam glede verskih simbolov in njihovega izpostavljanja ali razkazovanja v javnosti. Rorive Isabelle (2009, 2678–9), ki se kot univerzitetna profesorica na Pravni fakulteti v Bruslju ukvarja s tovrstnimi primeri, izpostavlja primere Senay Karaduman proti Turčiji, Lamiye Bulut proti Turčiji, Dogru proti Franciji in Dahlab proti Švici. V vseh teh primerih so skupna točka verski simboli, ki so jih nosile tožeče stranke in od katerih so javne oziroma državne ustanove zahtevale, da te v njihovih prostorih odstranijo. Primer Lautsi pa ja zanimiv ravno zaradi obratnega razpleta dogodkov, ki si jim bomo ogledali v nadaljevanju.

Družino Lautsi sestavljajo štirje družinski člani, oče, mati in dva sinova, ki sta v šolskem letu 2001/2002 v Italiji začela obiskovati javno osnovno šolo *Instituto comprensivo statale Vittorino di Feltre*. Starša je že kmalu zmotilo, da so v učilnicah javne in državne šole, ki sta jo obiskovala njuna mladoletna otroka, obešene podobe razpela. Menila sta, da to ni v skladu z italijansko ustavo in konvencijo o človekovih pravicah, ter da krši načelo sekularnosti. Najprej je družina Lautsi poskušala doseči spremembo v okviru šole, znotraj šolskega sveta, kjer so jih zavrnili. Po zavrnitvi so na okrožnem sodišču 23. julija 2002 vložili tožbo zaradi kršenja načel sekularizacije. Tožba se je nanašala na 3. in 19. člen italijanske ustave, ki zagovarjata načelo enakosti in verske svobode, na 97. člen italijanske ustave o nepristranskosti javnih administrativnih avtoritet ter na 9. člen Konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (ESČP 2011, 3–5).

Okrožno sodišče je v primer vključilo ministra za izobraževanje, visoko šolstvo in raziskovanje, ki je tožbo označil za neutemeljeno in neupravičeno na podlagi 118. člena kraljevega dekreta številka 965, sprejetega 30. aprila 1924 in 119. člena kraljevega dekreta številka 1927, sprejetega 26. aprila 1928, ki odrejata razobešanje razpel v učilnicah javnih šol. Okrožno sodišče se je obrnilo tudi na Ustavno sodišče glede vprašanja ustavnosti zgoraj omenjenih členov kraljevih dekretov in členov ustave, ki se nanašajo na sekularizacijo države in zakonodajo. Ustavno sodišče je rabsodilo, da ne gre za vprašanje ustavnosti, saj omenjena člena kraljevih dekretov nimata statusa zakonov ampak regulacij in Ustavno sodišče zato ne more preverjati njihove ustavnosti. Okrožno sodišče je 17. marca 2005 rabsodilo, da sta 118. in 119. člen kraljevega dekreta še vedno veljavna ter da načelo sekularne države ni del legalne

dediščine Evrope in zahodnih demokracij. Družina Lautsi se je pritožila na Vrhovno državno sodišče (*Consiglio di Stato*), ki je 13. aprila potrdilo sodbo okrožnega sodišča, da ima prisotnost razpel v učilnicah svoje legalne osnove v 118. in 119. členu kraljevega dekreta in da je tovrstno ravnanje kompatibilno z načeli sekularizacije (ESČP 2011, 3–8).

Italijanska sodišča so rzsodila v prid obstoječemu sistemu razobešanja razpel v osnovnih šolah, toda družina Lautsi je vztrajala in podala pritožbo na Evropsko sodišče za človekove pravice (ESČP), kjer je prišlo do zelo zanimivega in nepričakovanega razpleta dogodkov. 3. novembra 2009 je Senat podal sodbo, da je v primeru Lautsi in drugi proti Italiji prišlo do kršenja 2. člena protokola številka 1 in 9. člena konvencije o človekovih pravicah. Na to rzsodbo se je pritožila italijanska vlada, ki je imela presenetljivo veliko podporo drugih držav in sicer Armenije, Bolgarije, Cipra, Ruske federacije, Grčije, Litve, Malte, San Marina, Monaka, Poljske in Romunije. Po ponovni obravnavi primera je 18. marca 2011 ESČP s 15 glasovi za in 2 proti, razveljavilo svojo prvotno sodbo in rzsodilo v prid Italije in njihove tradicije (ESČP, 13–32). Zanimivo je, da se je ESČP po pritožbi italijanske vlade v drugi obravnavi primera odločilo, da je v domeni vsake države posebej, da odloča o tovrstnih primerih, ki so vezani na njihovo tradicijo in kulturo. To je bilo sporno že od začetka, saj je bilo jasno kakšno je stališče Italije glede tega primera, ker je bilo to stališče izraženo v vseh obravnavah primera Lautsi proti Italiji na italijanskih pristojnih sodiščih.

3.1 Zakonodaja

Na primeru Lautsi in drugi proti Italiji si bomo kritično pogledali argumentacijo, s katero je na ESČP primer dobila Italija. ESČP je dalo prednost avtonomiji države pred človekovimi pravicami. Toda to avtonomijo držav članic EU urejata že Lizbonska in Amsterdamska pogodba. Leta 1997 sta bila Lizbonski pogodbi z Amsterdamsko pogodbo dodana dva člena pod naslovom Deklaracija o statusu cerkva in nekonfesionalnih organizacij¹. Prvi pravi, da EU spoštuje in ne izpodbija statusa, ki ga imajo cerkve in verske organizacije zagotovljenega znotraj držav članic. Drugi pa pravi, da EU enako spoštuje status filozofskih in nekonfesionalnih organizacij, ki jim ga zagotavljajo nacionalni zakoni. Članice EU so torej svobodne pri urejanju odnosov med državo in cerkvijo, toda v primerih, ko gre za vprašanje

¹Deklaracija o statusu cerkva in nekonfesionalnih organizacijah v Amsterdamski pogodbi, ki je bila podpisana 2. oktobra 1997.

kršenja človekovih pravic, ima ESČP pristojnosti, da poseže na to področje, tako kot smo lahko videli v prvi odločitvi ESČP v primeru Lautsi proti Italiji.

Družina Lautsi je na ESČP podala tožbo, ker je menila, da so jim kršene ustavne in človekove pravice. Zato je treba najprej pogledati, na katere konkretne pravice so se sklicevali. Pri ustavnih pravicah Republike Italije so se sklicevali na 19, 33, in 34. člen italijanske ustave.

V 19. členu² ustave Republike Italije je zapisano: »/v/sak je upravičen do svobodnega izražanja svojih verskih prepričanj v vsaki obliki, individualno ali z drugimi ter do izkazovanja izvajanja ritualov v javnosti ali zasebnosti, v kolikor niso v nasprotju z javno moralo.«

V 33. členu³ ustave Republike Italije je zapisano: »/r/epublika zagotavlja svobodo umetnosti in znanosti, ki morajo biti poučevane svobodno. Republika postavi splošna pravila za izobrazbo in ustanovi državne šole vseh vrst in razredov.«

V 34. členu⁴ ustave Republike Italije pa je zapisano: »Šole so dostopne za vse. Osnovna izobrazba, ki traja vsaj osem let, je obvezna in brezplačna.«

Po Evropski konvenciji o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin so se sklicevali na 2. člen protokola številka 1 in 9. člen konvencije.

V 2. členu protokola številka 1⁵, ki se nanaša na pravico do izobrazbe, je zapisano: »/n/ikomur ne sme biti odvzeta pravica do izobraževanja. Pri izvajanju funkcij, ki so v zvezi z vzgojo in izobraževanjem, mora država spoštovati pravico staršev, da zagotovijo svojim otrokom takšno vzgojo in izobraževanje, ki sta v skladu z njihovim lastnim verskim in filozofskim prepričanjem.«

V 9. členu⁶, ki se nanaša na svobodo mišljenja, vesti in vere, je zapisano: »1. vsakdo ima pravico do svobode misli, vesti in veroizpovedi. Ta pravica vključuje svobodo spremembe vere ali prepričanja ter svobode, da človek bodisi sam ali skupaj z drugimi ter zasebno ali javno izraža svojo vero ali prepričanje v bogoslužju, pouku, praksi ali verskih obredih. 2. Svoboda izpovedovanja vere ali prepričanja se sme omejiti samo v primerih, ki jih določa

² 19. člen Ustave republike Italije, ki je bila sprejeta 22. decembra 1947 in je v veljavi od 1. januarja 1948.

³ 33. člen Ustave republike Italije, ki je bila sprejeta 22. decembra 1947 in je v veljavi od 1. januarja 1948.

⁴ 34. člen Ustave republike Italije, ki je bila sprejeta 22. decembra 1947 in je v veljavi od 1. januarja 1948.

⁵ 2. člen protokola številka 1 Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki je bila sestavljena in podpisana s strani držav članic Sveta Evrope 11. maja 1994 in je pričela veljati 1. januarja 1998.

⁶ 9. člen Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki je bila sestavljena in podpisana s strani držav članic Sveta Evrope 11. maja 1994 in je pričela veljati 1. januarja 1998.

zakon, in če je to nujno v demokratični družbi zaradi javne varnosti, za zaščito javnega reda, zdravja ali morale ali zaradi varstva pravic drugih ljudi.«

Italijanska vlada je skozi vse postopke zanikala zgoraj omenjene zakonske regulacije in se sklicevala na zgodovinske dokumente, ki izvirajo iz fašističnega režima v Italiji. Konkretno je šlo za dva kraljeva dekreta iz let 1924 in 1928.

V 118. členu kraljevega dekreta številka 965⁷ je zapisano: »/v/saka šola mora imeti nacionalno zastavo in vsaka učilnica mora imeti razpelo in portret kralja.« V 119. členu kraljevega dekreta številka 1297⁸ pa je zapisano, da mora biti razpelo obvezna oprema vsake učilnice. 11. februarja 1929 so bili podpisani Lateranski sporazumi, pri katerih gre za sodelovanje Italije in Katoliške cerkve. Katolicizem je bil potrjen kot uradna religija Italije. Toda leta 1948 je prišlo do spremembe, ko je Italija sprejela republikansko ustavo, po kateri sta cerkev in država neodvisni in suvereni in ju regulirajo Lateranski sporazumi in po kateri morajo biti vse religije svobodne pred zakonom. Posebno ključen pa je zakon številka 121⁹ iz Protokola novega konkordata, v katerem je zapisano, da načelo iz Lateranskih sporazumov, po katerem je katoliška religija edina državna religija, ne velja več (ESČP 2011, 11).

3.2 Legitimnost razzodb?

Sodišča so razzodila, sodbe so dokončne in primer je uradno zaključen. Toda ravno ti zaključki sojenj potrebujejo dodatno analizo, saj razzodba, ki je legalna, ni nujno tudi legitimna. Potrebno je analizirati argumente, ki so bili uporabljeni med sojenji na obeh straneh in pa povezavo s podobnimi primeri, ki so imeli drugačne zaključke. Še posebej se moramo osredotočiti na odločitve ESČP, ki je sprejelo zelo nenavadno odločitev.

Prvotno je ESČP odločilo, da je šlo v primeru Lautsi proti Italiji za kršenje načela sekularizacije in državne nevtralnosti, ki ju zagotavlja država. Ta odločitev je sprožila negativne reakcije italijanske vlade, ki se je pritožila na odločitev, toda hkrati je sodba dobila veliko odobravanj. Več kot 100 italijanskih organizacij je napisalo skupno odprto pismo, s katerim so podprli odločitev sodišča. Podporo je sodišču izkazalo tudi Evropsko humanistično

⁷ 118. člen kraljevega dekreta številka 965, ki je bil sprejet 30. aprila 1924.

⁸ 119. člen kraljevega dekreta številka 1297, ki je bil sprejet 24. aprila 1928, dostopno na.

⁹ Zakon številka 121, ki je del Protokola novega konkordata in je bil sprejet 18. februarja 1984 in ratificiran 25. marca 1985.

združenje (*European Humanist Federation*), ki je odločitev označilo kot izjemno pomembno za proces sekularizacije in spoštovanje človekovih pravic (Andreescu in Andreescu 2010, 49 - 52). Po pritožbi italijanske vlade pa je prišlo do ponovne obravnave primera, ki pa je prinesel popolnoma drugačno odločitev.

Na začetku analize odločitve Velikega senata je smiselno pogledati same zakone in statute, na katere se je sklicevala družina Lautsi na eni in italijanska vlada na drugi strani. Zanimivo je, da Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin predstavlja formalnopravno direktivo, ki je zaščiten z zakoni, medtem ko kraljevi dekreti ne predstavljajo zakonov. Gre zgolj za dokumente iz časov med obema svetovnima vojnama, ki niso pravno obvezujoči v nikakršnem smislu, toda Italija jih še zmeraj upošteva in jim daje večjo veljavo kot človekovim pravicam. Pri tem je šlo večinoma za sklicevanje na tradicijo in kulturno identiteto Italije, pri kateri je ključen simbol ravno razpelo. Toda 118. člen dekreta iz leta 1924 poleg razpela zapoveduje tudi portret kralja. Sodeč po primeru razpela, bi se spodobilo, da so potem v učilnicah prisotni tudi portreti zadnjega kralja ali pa recimo predsednika države. Ni ravno preprosto pojasniti, zakaj ima en stavek v dekretu toliko pomembnejšo vlogo od drugega, toda na sodišču to ni bilo omenjeno in zato na žalost nimamo nobenega konkretnega odgovora italijanske vlade na ta paradoks.

Prisotnost razpela v učilnicah je tradicija, ki ima v določenih družbah večjo veljavo kot v drugih. Že Tertulijan je zapisal: »/o/bičaj ima šele v civilnopravnih vprašanjih, kadar zakon umanjka, pogosto veljavo zakona, in pri tem ni pomembno, ali temelji na zapisu ali razumski presoji, navsezadnje tudi zakoni izhajajo iz razumske presoje. In če ima zakon razumske temelje, je tudi vse, kar temelji na razumski presoji, ne glede na avtorja zakon« (Tertulijan 2011, 125). V ta opis zlahka umestimo Italijo, saj je njihovo sklicevanje na kraljeve dekrete po njihovi razumski presoji popolnoma upravičeno, kar so dokazali tudi na sodiščih.

Puppinc (2010, 4) meni, da prisilna odstranitev razpel iz javne sfere ni samo odstranitev simbola, ampak je tudi uničenje simbola identitete ljudi. Po mnenju takratne italijanske vlade je razpelo nacionalni simbol Italije, ki predstavlja kolektivno identiteto Italijanov. Križ po njegovem mnenju predstavlja Italijo kot celoto, simbolizira italijansko zgodovino in kulturo ter načela enakosti, svobode in tolerance kot ključen del državnih sekularnih vrednot. Pri tej trditvi ne moremo mimo vprašanja, kako lahko verski simbol, kar razpelo nedvomno je, simbolizira sekularne vrednote. Tudi če pustimo ob strani pasivno in aktivno vlogo simbola,

gre za verski simbol, ki se je, kot smo omenili že v zgornjih vrsticah, pojavil v 3. stoletju in se je kot simbol RKC ohranil in utrdil vse do današnjih dni.

Italija je država, ki jo uvrščamo v latinski religijsko-kulturni vzorec, za katerega je značilno prevladujoče število katolikov in dominanten položaj rimskokatoliške cerkve. Gre za vzorec, ki je uspešno zavrnil izziv reformacije, protestantskih cerkva in verske dualizacije oziroma pluralizacije družbe. Družbe iz latinskega religijsko-kulturnega vzorca so ostale po tridentinskem koncilu v bistvu enokonfessionalne. V mnogih državah je šlo za spoj cerkvene in posvetne oblasti. Značajske poteze RKC so že v svojem izhodišču takšne, da prihaja zaradi njih do družbenih konfliktov. Te poteze so organizacijska moč RKC in v doktrini utemeljena težnja k obvladovanju celotnega človekovega življenja in družbenega oziroma narodovega življenja. Svojo težnjo po obvladovanju posameznika in družbe je RKC izvajala kot hierarhična nedemokratična institucija, ki glede resnic, ki jih je predstavljala kot edine pravilne, ni dopuščala razprave niti znotraj sebe. To težnjo je izvajala s pomočjo absolutistične države, s katero je praviloma našla skupni jezik (Smrke 1996, 50–4).

Italijanska vlada se je celoten sodni proces sklicevala na dolgoletno krščansko tradicijo, ki izvira iz časov pred nastankom Italije, ko so velik del ozemlje današnje Italije pokrivala papeške države. Po nastanku Italije leta 1870 je RKC imela vlogo državne cerkve in s tem pomemben vpliv na politiko, gospodarstvo in izobraževanje. Toda sklicevanje na tradicijo in zgodovinski razvoj ima pomembno pomanjkljivost. Na ozemlju današnje Italije pred papeškimi državami ni vladala praznina. Antično obdobje je zaznamovalo pomemben del evropske zgodovine, znanosti in umetnosti. Tudi krščanstvo samo je v svojih začetkih prevzemalo prvine iz poganskih časov in na njih gradilo novo nastajajočo religijo. Toda v obravnavi na ESČP, kjer je dejansko zmagala tradicija, predkrščanski časi niso bili omenjeni, čeprav najdemo v sami Italiji veliko konkretnih materialnih ostankov iz antičnih časov, kot je recimo kolosej v Rimu, ki je prispeval material za marsikatero cerkev. Toda v tem primeru gre pri teh ostankih za mrtve simbole, ki so ohranili samo še svojo umetniško vlogo in niso več niti del tradicije.

Po mnenju italijanske vlade je kulturna tradicija Italije močno prežeta s tradicijo RKC. V pritožbi na prvo sodbo ESČP je italijanska vlada izpostavila, da podoba križa ni samo verski simbol, ampak tudi simbol, ki je povezan s kulturno identiteto in simbol načel in vrednot, ki so oblikovale osnove demokracije in zahodne civilizacije. Po njihovem mnenju je prisotnost razpela v učilnicah izraz nacionalne partikularnosti, ki jo zaznamujejo tesni odnosi med

državo, ljudmi in katolicizmom v zgodovinskem, kulturnem in teritorialnem razvoju Italije (ESČP 2011, 16). RKC je dolga leta uživala privilegije državne cerkve v Italiji in v tesnem sodelovanju z oblastjo se poznajo njeni vplivi na kulturo in tradicijo, toda razpelo kot edini simbol, ki je izpostavljen v učilnicah nedvomno favorizira RKC kot glavnega dejavnika zgodovinskega razvoja. Tukaj se pojavi problem razumevanja tega simbola in vpliva, ki ga ima na otroke, ki obiskujejo te šole.

Leta 2001 je ESČP obravnavalo primer Dahlab proti Švici, ko je osnovnošolska učiteljica vložila tožbo proti državi, ki je od nje zahtevala, da med poučevanjem v javni šoli, sname naglavno ruto, ki jo je sicer nosila kot pripadnica islamske veroizpovedi. ESČP je v tem primeru razsodilo, da je naglavna ruta močan verski simbol, ki lahko vpliva na svobodo vesti in veroizpovedi pri majhnih otrocih in je zato potrebno, da učiteljica pred poukom naglavno ruto odstrani. Po mnenju sodišča ima lahko naglavna ruta prozelitistični učinek, saj bi naj bil vsiljen ženskam po načelu Korana, ki ni v skladu z načelom enakopravnosti spolov (Rorive 2009: 2679–2680). Isto sodišče, ki je razsodilo, da naglavne rute kot verski simbol ne sodijo v javne šole, je 10 let pozneje razsodilo, da ima Italija pravico razobešati razpela po učilnicah javnih šol. Razpela kot simbol krščanstva, ki je prav tako znano po svoji tradiciji degradacije žensk, ki izhaja iz Biblije, tako kot pri islamu izhajajo iz Korana. Poglejmo za primer citat iz Biblije, na katerega se sklicuje RKC glede problema ženskih duhovnic okoli katerega prihaja do razhajanj znotraj RKC same. »Ženska naj se da poučiti tiho in z vso vdanostjo. Ne dovolim pa, da bi ženska poučevala, tudi ne, da bi gospodovala nad moškimi. Tiho naj bo« (1 Tim 2: 11–12). Na tem primeru, ki še zdaleč ni edini, je jasno razvidno, da tudi RKC diskriminira ženske in kot se je ESČP izkazalo za zagovornika enakopravnosti v primeru Dahlab proti Švici, bi glede na to dejstvo bilo edino legitimno, da bi tako razsodilo tudi v primeru Lautsi proti Italiji.

Eden od argumentov Soile Lautsi je bil učinek razpela na otroke. Gospa Lautsi je trdila, da je prisotnost razpela v učilnicah v nasprotju s pravico njenih otrok do odprte in pluralistične vzgoje ter razvoja kritičnega mišljenja. Zanimivo je mnenje Sofie Cavalletti, ki se ukvarja z otrokovimi verskimi zmožnostmi in daje zelo velik pomen simbolom in znamenjem pri indoktrinaciji otrok. Načeloma se ukvarja s 3 do 6 let starimi otroci, ki so sicer mlajši kot otroci Soile Lautsi v našem konkretnem primeru, toda kljub temu so zgovorne njene ugotovitve. Kot eno od metod pri verouku navaja metodo znamenj, ki jim daje velik pomen. Ugotavlja celo, da se je pokazalo, da teologija izgubi vpliv na ljudi, če preneha govoriti v podobah in tako postane znanost izvedencev (Cavaletti, 2008: 147). Italijanska katehetinja, ki

je že leta strokovnjakinja za versko vzgojo otrok, daje zelo velik pomen verskim znamenjem in simbolom pri verskem pouku otrok, medtem ko italijanska vlada po potrebi zanika ali pa vsaj minimalizira tovrstno funkcijo.

Že papež Gregor Veliki likovne umetnosti ni zavračal, ampak je videl njeno vrednost predvsem v poučnosti, v zmožnosti, da približa krščanski nauk tudi najširšim slojem takrat pretežno nepismenega prebivalstva. Umetnost kristjana uči in vzgaja, zato je koristna in potrebna (Germ 2011, 9). Že od začetkov krščanske umetnosti je imela umetnost posebno vlogo ravno zaradi svoje sporočilne vrednosti, ki je bila nedvoumno indoktrinacijska. Toda po mnenju Italije so v zgodovini njihove države določeni verski simboli, kot je recimo razpelo, dobili nekaj povsem novih pomenov. Simbol razpela naj bi danes predstavljal simbol enakopravnosti in osnove demokracije. Ne moremo mimo vprašanja, kako naj bi simbol, ki je v prvi vrsti verski simbol religije, ki je bila stoletja izključujoča do drugih religij in narodov, ki je vodila križarske vojne pod simbolom križa in ki še danes ne dovoli ženskega duhovništva, kar naenkrat predstavljal vključenost in demokracijo. Argument, da gre pri razpelu tudi za simbol etike in morale, ki je nastala na podlagi dekaloga, stoji na zelo trhljih tleh, saj ne upošteva dejstva, da je deset verskih zapovedi človeški, ne božji produkt, ki pa se je v procesu alienacije odtujil od človeka, ki jih je ustvaril. Prav tako pa deset božjih zapovedi ni osnova evropske morale. Hitchens (2010, 209) celo zapiše: »K trditvi, da religijsko verovanje ljudi poboljšuje ali da pomaga civilizirati družbo, se ljudje po navadi zatečejo, kadar jim zmanjka drugih argumentov.« Hkrati pa je potrebno izpostaviti tudi, da je RKC s tem, ko je skrbela za moralno držo prebivalstva, izvajala nad ljudmi nadzor kot ideološki aparat države, če se izrazimo po Althusserjevo.

Mimogrede se lahko še vprašamo, kaj bi pomenil simbol razpela otroku, ki bi ga videl prvič v življenju. Dejansko gre za izrazito nasilno podobo trupla pribitega na križ. Tovrstna podoba bi bila zelo zastrašujoča, če ne bi imela interpretacije. Interpretacija pa je natančno taka, da gre za podobo odrešenika, ki se je žrtvoval, da je odrešil vse človeštvo. Seveda v Evropi ne bomo našli otroka, ki bi vstopil v osnovno šolo in ne bi vedel, kaj predstavlja podoba razpela, saj je evropska družba zasičena z njihovimi podobami v cerkvah, kapelicah, ob cestah, na nakitu in ne nazadnje celo v bolnišnicah in zaporih. Zato je še toliko bolj pomembno, da pokažemo, da pri razpelu ne gre za pasiven simbol, da to ni simbol sekularizacije in verske pluralizacije, ampak da je verski simbol. In kot tak ne sodi v javne ustanove, še posebej pa ne v učilnice javnih šol.

Na kocu je potrebno dodati še ugotovitev, na katero sta opozorila tudi Andreescu in Andreescu (2010). Odločitve ESČP v primeru Lautsi proti Italiji ne moremo odobriti na principu pluralizma ali načelu subsidiarnosti same po sebi. V tem primeru gre za vprašanje o tem, ali so razkazovanja verskih simbolov v javnih izobraževalnih institucijah kompatibilne s sistemom temeljnih pravic in svoboščin. Zato je družina Lautsi tudi iskala svojo pravico na sodišču, ki se ukvarja s človekovimi pravicami. Toda to sodišče je razpravo o kršenju pravic preusmerilo na razpravo o avtonomiji države. In na koncu je dejansko prišlo do tega, da je sodišče dalo prednost avtonomiji Italije in ne človekovim in ustavnim pravicam državljanov in državljanek Italije.

3.3 Mnenja sodnikov ESČP

V zadnjem sodnem procesu, ko je Veliki senat na podlagi pritožbe ponovno odločal o primeru Lautsi proti Italiji, so sodelovali Jean-Paul Costa, Christos Rozakis, Nicola Bratza, Peer Lorenzen, Josep Casadevall, Giovanni Bonello, Nina Vajić, Rait Maruste, Anatoly Kovler, Sverre Erik Jebens, Paivi Hirvela, Giorgio Malinverni, George Nicolaou, Ann Power, Zdravka Kalaydijeva, Mihai Poalelungi in Guido Raimondi (ESČP 2011). Po končanem sojenju in dokončni razsodbi v primeru Lautsi proti Italiji so določeni sodniki, ki so sodelovali v sodnem procesu, podali svoje mnenje glede (ne)upravičenosti razsodbe, ki jo je sodišče sprejelo.

Po mnenju sodnika Rozakisa in sodnice Vajić je sodba upravičena, saj po njunem mnenju ne gre za kršenje Konvencije o človekovih pravicah. Kot sta ugotovila, 2. člen protokola številka 1 ni v nasprotju s pravico države, da skozi izobraževanje posreduje informacije ali znanje, ki je posredno ali neposredno religijsko ali filozofsko. Dodajata, da Italijani živijo v multikulturnih okoljih znotraj nacionalne države, kjer so otroci vsakodnevno izpostavljeni različnim idejam in mnenjem in tako postanejo navajeni na različna in včasih konfliktna mnenja. Po drugi strani pa ima Italija pravico obdržati razpela na stenah šol, saj s tem izraža svoje večinsko religijsko prepričanje. Dodajata, da ni nobenega konsenza, ki bi evropskim državam prepovedoval prisotnost verskih simbolov in da jih samo nekaj držav izrecno prepoveduje. Zaradi pasivne narave simbola v tem primeru ne gre za indoktrinacijo. Prisotnost razpela ni povezana s prisilnim učenjem o krščanstvu, hkrati pa je Italija odprla

svoje šole vzporedno z drugimi religijami, kar dokazuje verska toleranca in liberalni pristop državnih šol (ESČP 2011, 34–37).

Sodnik Bonello podpira sodbo v glavnem z argumenti, ki se nanašajo na velik pomen tradicije. Meni, da je ta primer pozval evropsko sodišče k zanikanju stoletij evropske tradicije. Dolga stoletja je bila cerkev edina, ki je v Italiji skrbela za izobraževanje, kar je šele pred kratkim prevzela sekularna država. Opira se tudi na šolski koledar Italije, ki je po njegovem mnenju zaradi vseh verskih praznikov, bolj nesekularen kot razpela na stenah. Vsaka država sama izbere, če bo sekularna ali ne. Dodaja da svoboda religije ni ločenost cerkve od države, ampak gre za pravico pripadanja katerikoli religiji po izbiri posameznika. Uvedba sekularizma je stvar italijanske oblasti in ne pristojnost ESČP. Prav tako ne verjame, da je prisotnost razpela v nasprotju s pravico družine Lautsi do pripadnosti religiji po lastni izbiri ali nepripadnosti, spremembi verskih prepričanj ali izražanja svojih prepričanj. Razpelo je tiho in pasivno stoletja viselo na stenah učilnic, izpostavljeni so mu bili milijoni italijanskih otrok pa to ni spremenilo Italije v konfesionalno državo ali Italijane v državljane teokracije. Stoletja je bilo razpelo simbol univerzalne ljubezni in vsakršno poseganje v to tradicijo bi pomenilo razpelo sovražno filozofijo (ESČP 2011, 39–43).

Mnenje je podala tudi sodnica Power, ki je ugotovila, da je pri prvi sodbi ESČP prišlo do veliko napak in je zato edino pravilno, da je Veliki senat rabsodil drugače. Najpomembnejše je to, da gre za zadevo, ki spada pod okrilje odgovorne države. Kot drugo pa vidnost večinske religije v državi v šolskem okolju ni zadosti za zaznavanje procesa indoktrinacije in zato ne gre za kršenje konvencije o človekovih pravicah. Prav tako ne gre za visoko tveganje za čustveno nelagodje otrok drugih religij ali tistih, ki niso religiozni. Meni, da ni bilo nobenega dokaza, da bi imela prisotnost verskih simbolov vpliv na šolske otroke. Tudi ona je prepričana, da gre za pasiven simbol, ki je del krščanske tradicije in ne preprečuje posamezniku ničesar. Ima pa ta pasiven simbol pomemben vpliv na princip nevtralnosti čeprav se strinja, da so simboli nosilci pomenov. Toda Italija je odprla šolsko okolje različnim religijam in nobenih dokazov ni o netoleranci do nevernih (ESČP 2011, 44–45).

Svoje mnenje sta podala tudi sodnik Malinverni in sodnica Kalaydjieva, ki sta edina nasprotnika rabsodbe. Med državami, ki so članice Sveta Evrope, so samo v Italiji, Avstriji, na Poljskem in v določenih regijah Nemčije izražene direktive o prisotnosti verskih simbolov v javnih šolah. Prav tako izpostavita, da ima prisotnost razpel v italijanskih šolah zelo šibko zakonsko podlago s kraljevimi dekreti, ki so zelo stari in brez demokratične legitimnosti.

Evropska vrhovna in ustavna sodišča so zmeraj, ko je bilo to potrebno, dajale prednost načelu državne denominacijske nevtralnosti. 2. člen protokola številka 1 in 9. člen Evropske konvencije o človekovih pravicah lahko interpretiramo kot obligacijo držav k ustvarjanju tolerančne klime in vzajemnega spoštovanja med svojo populacijo, naloga sodišča pa je, da poskrbi za to. Multikulturno okolje, v katerem živimo, zahteva od države strogo nevtralnost v državnem izobraževalnem sistemu, ki se mora kar najbolje potruditi pri promociji pluralizma. Drugi odstavek 2. člena protokola številka 1, ki obvezuje državo k objektivnemu, kritičnemu posredovanju znanja v pluralističnem tonu, se po njunem mnenju ne navezuje samo na učni načrt, ampak tudi na šolsko okolje, ki skupaj z učnim načrtom predstavlja celoten izobraževalni sistem. Verski simboli, ki so del šolskega okolja, so v nasprotju z državno nevtralnostjo in imajo vpliv na versko svobodo in pravico do izobrazbe. Nadalje dodata še, da je razpelo nedvomno verski simbol in njegov verski pomen še vedno prevladuje nad ostalimi. Celotno Kasacijsko sodišče je zavrnilo argument, da razpelo simbolizira vrednote, ki so neodvisne od določenega verskega prepričanja. (ESČP 2011, 47–51).

Kot je razvidno iz povzetih mnenj sodnikov, ki so sodelovali v obravnavi primera Lautsi proti Italiji, so bili glavni argumenti pri sprejetju rabsodbe tradicija, pasivnost razpela kot simbola in avtonomnost držav, da same odločajo o tovrstnih problemih. Še posebej sodnik Bonello je izrazilo izpostavljal pomen tradicije, toda tradicija sama po sebi samo zato, ker obstaja že stoletja, ni nujno pravilna, upravičena ali legitimna. Marsikatera tradicija je v zgodovini propadla, recimo tradicija sužnjelastništva. V zvezi z zgodbo črnske Amerike moramo najprej poudariti, da sužnji niso bili jetniki kakega faraona, pač pa več krščanskih držav in družb, ki so dolga leta gojile trikotno trgovino med zahodno obalo Afrike, vzhodnim severnoameriškim primorjem in evropskimi prestolnicami (Hitchens 2010, 201). Slepo oklepanje tradicije je lahko prej škodljivo kot pa pozitivno, še posebej, če ima take razsežnosti, ki vplivajo na celotno evropsko multikulturno družbo.

Tudi argumenta o avtonomnosti držav, da same odločajo o tovrstnih primerih ne moremo kar jemati za samoumevna. Države članice EU so podpisnice Evropske konvencije o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter imajo vsaka svojo ustavo, ki zakonsko regulira delovanje državnih organov. Država je še zmeraj avtonomna entiteta znotraj svojih meja, toda hkrati je kot članica EU zavezana k izpolnjevanju svojih obveznosti v skladu z zakonodajo, ki ji je podrejena. V že omenjenem primeru Dahlab proti Švici je ESČŠ rabsodilo, da naglavna ruta osnovnošolske učiteljice ne sodi v javne šole, ni pa dosodilo, da je tovrstna odločitev v pristojnosti države.

Posebej se moramo dotakniti še razpela, ki ga je ESČP označilo za pasivni simbol. Kot smo že na začetku zapisali je razpelo preveč pomemben verski simbol, da bi lahko imel zgolj pasivno vlogo. Križ kot zelo splošen simbol bi morda še lahko razumeli kot pasiven simbol v določenih pogojih. Razpelo, ki upodablja ključni dogodek krščanstva in je simbol RKC, pa to ne more biti. Že v poglavju o podobi razpela je razvidno, da je namen tega simbola, da izzove čustveno reakcijo. In kot tak je bil stoletja, ko je bila večina ljudi nepismena, pomemben dejavnik indoktrinacije, v bistvu je imel tradicijo indoktrinacije. Tukaj pridemo do pomembnega paradoksa. Ko je Veliki senat razsodil, da je razpelo pasiven simbol, je šlo v primeru italijanske vlade in RKC za Pirovo zmago. ESČP je sicer dala prednost ohranjanju tradicije in razsodila v korist Italije, toda z argumentom, da je razpelo pasiven simbol je negirala njegovo ključno indoktrinacijsko funkcijo.

Edino sodnik Malinverni in sodnica Kalaydjieva sta pogledala na celotno situacijo objektivno in iz družbeno kritične perspektive. Kot sta izpostavila, živimo v multikulturni družbi, kjer svoboda in enakopravnost načeloma predstavljata zelo visoki vrednoti. Kot smo lahko razbrali iz izjav sodnikov, ni niti med njimi enotnega mnenja o obravnavanem problemu, toda kljub temu so glede odločanja razsodili v prid avtonomije države.

Ugotovili smo, da je bila krščanska tradicija Italije ključen argument pri razsodbi Velikega senata, zato je nujno, da se v končnem delu posvetimo vprašanju o krščanskih koreninah v Evropi in širšemu družbenemu kontekstu našega primera.

4 RAZPRAVE O KRŠČANSKIH KORENINAH V EVROPI

Za moderne družbe je značilna globalizacija in sekularizacija ter verska pluralizacija. Na konkretne družbene razmere se verske skupnosti odzivajo na različne načine, odvisne tudi od tega, kakšno pozicijo so imele v preteklosti. Razpela v javnih šolah v Italiji, na Hrvaškem in Bavarskem so zgovoren dokaz družbene moči, ki jo ima RKC v teh državah oziroma krajih. Kot smo videli na primeru Lautsi proti Italiji, se Italija oklepa svoje tradicije, ki močno temelji na RKC kot državni cerkvi in si na različne načine, v našem konkretnem primeru z verskimi simboli, poskuša ponovno utrditi svoj status v družbi. Tovrstno tradicijo je podprlo tudi ESČP s svojo končno razsodbo, za katero Spohie in t'Veld meni, da uničuje učinkovito ločitev cerkve in države. Veliki senat očitno sprejema vladno vsiljevanje določene religije svojim državljanom. Šokantno je, da je taka srednjeveška praksa dobila podporo. Po letih razsvetljenstva se moramo še zmeraj boriti proti teokraciji (The European Parliament Platform for Secularism 2012).

Kadar se ena sama religijska organizacija poveže z državo, doseže monopol in dobi moč, da zatire alternativne religijske organizacije, toda ko se moč religije zmanjša, ni več zmožna zatreti tekmic. To upadanje moči religije pa spodbuja pluralizem, obstoj dveh ali več skupin z nizko napetostjo, ki obstajata z določeno mero medsebojne harmonije. Dejansko lahko pluralizem razumemo kot vmesno stopnjo v sekularizaciji (Stark in Bainbridge 2007: 289). O sekularizaciji se je izoblikovalo veliko različnih teorij, ki se gibljejo od neizogibnosti tega pojava v modernem svetu do takih, ki napovedujejo njen propad. Nedvomno pa lahko trdimo, da prihaja do pojava sekularizacije, ki ima različen vpliv na verske skupnosti in države, v katerih se odvija.

Beck ugotavlja, da sicer sekularizacija jemlje moč religiji, a ji jo hkrati tudi vliva. Potem ko je religija strmoglavila s prestola oblasti in bila odrinjena iz družbenega središča, ji je uspelo dvoje. Prvič, svoje pristojnosti za racionalno znanje in spoznanje je porinila v roke znanosti oziroma državi in drugič, religija je s tem prisiljena, da ne postaja nič drugega kot zgolj religija. Cerkev zdaj ni več pristojna za vse, v njeni domeni sta samo še duhovnost in vera (Beck 2009, 38–39). V izhodišču religij je njihova vloga res duhovna, toda pri RKC je poleg duhovne vloge še bolj izrazita njihova želja po ponovni obuditvi vloge, ki so jo imeli kot državna cerkev. Stark in Bainbridge (2007, 293–294) izpostavljata negativno posledico

zavezništva religije z državo. Takoj ko je religija dosegla to zavezništvo, je zatrla svojo teknico znanost in v imenu tradicionalnih elit delovala tako, da je zavirala razvoj politike kot neodvisne specializacije.

Krščanstvo sodi v izhodišču med religije z univerzalnimi ambicijami, ki se obračajo na posameznika ter zanikajo pomen etnične in nacionalne identitete. Pri tem se opirajo na Pavlovo pismo Rimljanom: »Ni namreč razločka med Judom in Grkom, kajti isti je Gospod vseh, bogat za vse, ki ga kličejo« (Rim 10: 12). Ne ostajajo pa vse krščanske različice enako zveste temu nauku in ga tudi ne razlagajo na enak način (Flere in Kerševan 1995, 101). Kljub svoji univerzalnosti in kljub načelnemu obračanju na posameznika, je Katoliška cerkev v številnih tradicionalnih okoljih v veliki meri prispevala k oblikovanju in uveljavitvi etničnih skupnosti kot modernih nacij. Katolicizem se nujno prilagaja družbeni danosti, kjer so etnične skupnosti pomemben družbeni okvir, organizacijska enota, skupnost, znotraj katere funkcionira določena kultura. Po Smithu je nacija najbolj obstojna silnica v zgodovini. V takih razmerah se verske skupnosti, ki so doktrinarno univerzalno naravnane, prilagajajo tostranskim družbenim in kulturnim okoliščinam na katere naletijo, da bi bile širše sprejete in uveljavljene. Verska skupnost oblikuje svoje institucije znotraj konkretnih, zgodovinsko oblikovanih okolij, ki lahko potem povratno vplivajo na utrditev etnične skupnosti, ko poteka proces modernega oblikovanja nacij (Beck 2009, 101–102).

S katolicizmom kot univerzalistično religijo v izhodišču pa se niti malo ne strinja Veyne (2010, 140–141), ki meni da bi bilo bolje govoriti o ekskluzivistični in proselitski religiji, krščanstvo se odpira vsemu vesoljnemu svetu in se obenem razglaša za edino pravo vero. Že svetega Pavla ne dojema kot univerzalista, ampak seržanta, ki rekrutira, spodbuja ljudi, naj vstopijo v cerkev, ki je odprta za vse, ko ljudje vstopijo, se cerkev zapre, pogani in judje, svobodni in sužnji, moški in ženske, vsi bodo eno v Kristusu, če bodo ohranili vero. Tudi poganstvo je bilo odprto za vse, pri tem pa manj ekskluzivistično, katerikoli tujec je lahko častil grškega boga, če pa ga ni častil, zato ni bil preklet. Z Veynovo pomočjo lahko razumemo, da gre pri krščanstvu za navidezno univerzalnost, univerzalno ja samo do trenutka vključitve in do svojih vernikov, vsi ostali pa so obsojeni na večno prekletstvo, če se ne spreobrnejo.

(Ne)univerzalnost krščanstva v primeru RKC ni edini paradoks, na katerega naletimo pri opazovanju RKC v modernih sekularnih družbah. Medtem, ko se v Evropi večinoma soočamo s praznjenjem cerkva, pa izven Evrope krščanstvo doživlja pravi razcvet. Beck je ugotovil, da

smo medtem, ko se v zahodnoevropskem prostoru krščanske cerkve praznijo, v sedanjem času priča eni najintenzivnejših faz širjenja krščanstva v vsej njegovi zgodovini v zunajevropskem prostoru (Beck 2009, 35). To dejstvo še dodatno podkrepi ugotovitve, da duhovna vloga RKC ni dovolj in da se še zmeraj trudijo obuditi svojo vlogo, ki so jo imeli v evropski zgodovini. Kajti če temu ne bi bilo tako, bi se RKC verjetno bolj posvetila širjenju vere v zunajevropskih državah, namesto da vlaga toliko truda v poskus ohranitve in obuditve svoje tradicije v Evropi.

V procesu svojega zgodovinskega nastajanja je RKC prevzela vrsto kulturnih in družbenih dejavnosti ter jih vgradila v način svojega delovanja. Najprej kot poseben spoj judovske in helenistične tradicije znotraj sveta, ki ga je obvladoval rimski imperij, nato kot dedinja in prenašalka dosežkov tega sveta v nove, barbarske, germanske in slovanske Evrope. Posredovala jih je skozi monopolizirano organizirano vzgojno in izobraževalno dejavnost vse do povsem državnopolitičnih praks. Kot taka je utirala poz novim državam, ki so nastajale tudi ob njeni podpori in ima danes daljšo institucionalno kontinuiteto od vseh evropskih držav, znotraj katerih in nasproti katerim deluje (Kerševan 2005, 14). RKC je stoletja nosila pomembne vloge v družbeni in politični sferi in posledice sekularizacije in verske pluralizacije, ki jo reducirajo tako kot ostale religije zgolj na duhovno vlogo, ji predstavljajo močnega nasprotnika v želji po obuditvi starih tradicij.

Pojavlja pa se tudi vprašanje, ki je zaradi krščanske zgodovine Evrope dostikrat prezrto. To je vprašanje koliko smo v sedanjem času sploh še kristjani. Današnja Evropa je sekularizirana, velja ustavna ločenost države od cerkve, zavzemamo se za enakopravnost na vseh področjih. Po Veynu je skoraj edini prispevek krščanstva k današnji Evropi, v kateri še zmeraj živi znaten delež kristjanov, pravzaprav prisotnost teh kristjanov med nami. Če bi si morali za vsako ceno poiskati duhovne očete, bi očetovstvo moderne dobe lahko pripisali Kantu ali Spinozi. Evropa kot taka nima več ničesar skupnega s krščanskimi moralnimi nauki, ki jim sledijo le še kristjani, obstaja le povezava z liberalno strujo v današnji RKC, a ta struja je manjšinska in sama črpa navdih iz sodobnega sveta. Evropa ne korenini v krščanstvu, pač pa nekatere verzije krščanstva črpajo navdih iz sodobne Evrope. Morala večine današnjih kristjanov v praksi nič ne odstopa od splošno sprejete morale naše dobe. Katedrale, cerkve, klasična književnost in nabožno slikarstvo so za večino izmed nas dediščina, zapuščina, nekaj iz preteklosti (Veyne 2010, 143–144).

V našem obravnavanem primeru Lautsi proti Italiji samo imeli priložnost konkretno videti, kolikšen vpliv ima krščanska tradicija v Italiji in kakšno veljavo so dali pomenu tradicije sodniki na ESČP. V sklepnem delu bomo povzeli naše ugotovitve, do katerih smo prišli med raziskovanjem.

5 ZAKLJUČEK

Sodni procesi in sodbe v primeru Lautsi proti Italiji so bili izhodišče za ugotavljanje konteksta družbene moči RKC v Italiji. Sporno razobešanje razpel v učilnicah italijanskih šol je dobilo svoj epilog na ESČP, ki je razsodilo, da je razpelo pasivni simbol in simbol italijanske tradicije. Na podlagi argumentacije, ki je bila podana med sodnimi procesi in analizo simbolike in nastanka RKC ter vprašanjem krščanskih korenin v Evropi smo prišli do zanimivih zaključkov.

Krščanski simboli so nastali kot podaljšek in v določenih primerih nadomestek pisane besede. Njihov namen je bil širjenje krščanskega nauka. Razpelo je simbol, ki uprizarja Kristusovo smrt na križu in je simbol RKC. Kot smo ugotovili, je namen simbolov, da izzovejo čustveno reakcijo pri ljudeh ter na ta način vplivajo nanje. Zato pri razpelu ne moremo govoriti o pasivnem simbolu, kar je potrdilo tudi Kasacijsko sodišče. Družina Lautsi je zaradi podobnega prepričanja iskala svojo pravico na italijanskih sodiščih in ESČP. Na italijanskih sodiščih so izgubili vse sodbe, ESČP pa je najprej razsodilo, da so kršene njihove ustavne in človekove pravice, po pritožbi pa so spremenili svojo razsodbo in razsodili v prid Italije.

Družbene spremembe, do katerih prihaja v modernih evropskih družbah, zbujejo različne reakcije držav, ki se soočajo s temi procesi. V primeru Italije se je tekom sodnega procesa in s sodbami v primeru Lautsi proti Italiji jasno pokazalo, kakšna so stališča vlade, cerkve in prava do odnosa med državo in cerkvijo. Na podlagi raziskovanja ozadja in konteksta razobešanja razpel v javnih izobraževalnih ustanovah smo prišli do dveh ključnih ugotovitev.

Kot prvo smo ugotovili, da nedvomno obstajajo upori na družbene procese, kot sta sekularizacija in verska pluralizacija, do katerih prihaja v modernih družbah. RKC se oklepa tradicije, ki izhaja še iz časov papeških držav in iz obdobja, ko so uživali privilegij državne cerkve v Italiji. S prisotnostjo razpel v prostorih, ki so namenjeni izobraževanju, nenehno spominjajo in opominjajo na katoliški nauk in na dejstvo, da je RKC največja verska skupnost v Italiji. Krščanski verski simboli so imeli že od nastanka indoktrinacijsko funkcijo, poleg tega pa imajo tudi socializacijsko in pedagoško. Opazimo tudi, da se RKC ne more zadovoljiti samo z osnovno duhovno funkcijo, ki jo ima kot religija, ampak se še zmeraj trudi posegati na vsa ostala področja človekovega življenja. V tem kontekstu je prišlo tudi do zanimivega paradoksa, ko je italijanska vlada argumentirala upravičenost razobešanja razpel v učilnicah z

interpretacijo razpela kot simbola enakopravnosti in multikulturalnosti, ki naj bi imelo svoje korenine v krščanskem nauku. Z analizo smo uspeli dokazati, da temu ni tako, kajti krščanstvo je univerzalna religija samo do trenutka včlanitve. Do nevernikov je izključujoča, prav tako pa se pojavlja ogromno primerov diskriminacije, med katerimi najbolj bode v oči diskriminacija žensk.

Posledično pridemo še do druge pomembne ugotovitve. Dolga stoletja je RKC vplivala na pravo in pravo se ji uklanja še danes, kar je očitno iz odločitve italijanskih sodišč in končne razsodbe ESČP v primeru Lautsi proti Italiji. Najbolj zgovorno je dejstvo, da je ESČP razpravo o kršenju človekovih pravic degradiralo in zreduciralo na razpravo o pravici države, da avtonomno odloča o tem konkretnem primeru. Na koncu je nad vsemi zakoni, ki naj bi ščitili državljane, zmagal argument tradicije, ki pa se je nanašal zgolj na krščanske korenine. Zakaj je do tega prišlo, lahko pojasnimo z dogajanjem med obema sodnima procesoma na ESČP. Italija in Vatikan, ob podpori Armenije, Bolgarije, Cipra, Ruske federacije, Grčije, Litve, Malte, San Marina, Monaka, Poljske in Romunije sta po prvi odločitvi Senata lobirala in izvajala pritisk nad ESČP, ki se je tem pritiskom uklonilo.

Ko so podali svoja mnenja sodniki, ki so sodelovali v sodnem procesu, so se sklicevali na pasivnost simbola in na krščansko tradicijo, ki je vplivala na nacionalno identiteto Italije. V tem primeru smo ugotovili, da gre v bistvu za slepo sklicevanje na tradicijo, ki ima lahko škodljive posledice. Še enkrat naj poudarimo, da samo zato, ker je nekaj del tradicije, ni nujno pravilno in koristno. Za družbene spremembe je potrebno kritično obravnavanje vseh vrst tradicij, ne samo verskih, na podlagi katerih se lahko potem popravi v preteklosti storjene napake in naredi korak bližje multikulturni in pluralistični družbi.

Poleg Italije so razpela v javnih šolah prisotna še na Hrvaškem, na Bavarskem v Nemčiji in še nekaterih drugih državah. Na podlagi tega lahko ugotovimo, da se ta praksa pojavlja v tistih državah, kjer ima RKC še vedno ali pa ponovno veliko družbeno moč, zaradi katere lahko tudi razkazuje svoje simbole in s tem še dodatno utrjuje svoj položaj. Kot nosilka take družbene moči z razpeli označuje teritorije, na katerih izkazuje svojo moč nad drugimi ideologijami in verskimi skupnostmi. V tem primeru je funkcija razpela demonstracija družbene moči, ki je nad vsemi ostalimi funkcijami, ki jih razpelo ima. Za vsemi pomeni in funkcijami razpela se v bistvu skriva interes RKC po utrditvi in povečanju družbene moči, saj se RKC ne zadovolji s svojim duhovnim poslanstvom, ampak ima politične in gospodarske ambicije.

6 LITERATURA

Amsterdamska pogodba. 1997. Dostopno prek: <http://www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf> (28. avgust 2012).

Andreescu, Gabriel in Liviu Andreescu. 2010. The European Court of Human Rights' Lautsi Decision: Context, Contents, Consequences. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. 9 (26): 47–74.

Beck, Ulrich. 2009. *Lastni bog: o zmožnosti religij za mir in njihovem potencialu za nasilje*. Ljubljana: Študentska založba.

Besancon, Alain. 2009. *The forbiddeb image: an intellectual history of iconoclasm*. Chicago: The University of Chicago Press.

Cavalletti, Sophia. 2008. *Otrokove verske zmožnosti*. Ljubljana: Uršulinski zavod za vzgojo, izobraževanje in kulturo.

Chevalier, Jean in Alain Gheerbrant. 1994. *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Evropsko sodišče za človekove pravice. 2011. *Case of Lautsi and others v. Italy*. Dostopno prek: http://www.echr.coe.int/echr/resources/hudoc/lautsi_and_others_v__italy.pdf (28. julij 2012).

Flere, Sergej in Marko Kerševan. 1995. *Religija in sodobna družba: uvod v sociologijo religije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Germ, Tine. 2011. Slika kot nadomestek za pisano besedo? Pojmovanje likovne umetnosti v delih zgodnjekrščanskih piscev. *Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko*. 5 (1): 9–24.

Hitchens, Christopher. 2010. *Bog ni velik: kako religija vse zastrupi*. Bled: Produkcijaska hiša RED.

Kerševan, Marko. 2005. *Svoboda za cerkev, svoboda od cerkve*. Ljubljana: Sophia.

Konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin. 1998. Dostopno prek: http://www.svetevrope.si/sl/dokumenti_in_publicacije/konvencije/005/index.html (26. avgust 2012).

Puppinck, Gregor. 2010. *Lautsi v. Italy: The leading case on majority religions in european secular states*. Dostopno na: <http://eclj.org/pdf/ECLJ-LAUTSIvITALY-secular-states-20110315.pdf> (2. avgust 2012).

Rorive, Isabelle. 2009. Religious symbols in the public space: In search of a european answer. *Cardozo law review*. 30 (6): 2669–2698.

Smrke, Marjan. 1996. *Religija in politika: spremembe v deželah prehoda*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

--- 2000. *Svetovne religije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Stark, Rodney in William Sims Bainbridge. 2007. *Teorija religije*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Sveto pismo Stare in Nove zaveze: Slovenski standardni prevod. 1997. Ljubljana: Svetopisemska družba Slovenije.

Tertulijan. 2011. *Spisi*. Ljubljana: Modrijan založba.

The European Parliament Platform for Secularism. 2012. *Lautsi v Italy*. Dostopno prek: <http://politicsreligion.eu/news/lautsi-v-italy/> (29. avgust 2012).

Ustava republike Italije. 2003. Dostopno prek: http://www.servat.unibe.ch/icl/it00000_.html (26. avgust 2012).

Veyne, Paul. 2010. *Kako je naš svet postal krščanski*. Ljubljana: Modrijan.